

مبانی انسان شناسی تربیت از دیدگاه صحیفه سجادیه

فروغ قاری زاده^۱

چکیده

تربیت که باعث پرورش استعدادهای بالقوه در فرد می شود؛ از مقوله‌های مهم زندگی انسان است. در دین مبین اسلام به این مقوله تاکید خاصی شده است. تربیت دارای ابعاد گوناگون و از جهات مختلف و در منابع متفاوت قابل بررسی است. از جمله این منابع، صحیفه سجادیه می‌باشد که به عنوان یکی از منابع معتبر در معارف شیعه محسوب می‌شود. یکی از مباحث مهم در تربیت، مبانی انسان شناسی تربیتی است که عملکرد آنها تأثیر زیادی در تربیت فرد دارد و هر فردی می‌تواند با شناخت این مبانی تربیتی، تنظیم و استفاده از آنها تأثیرپذیری زیادتر و پایدارتر داشته باشد. بنابراین اگر مبانی تربیتی فرد برای او مشخص نشود با ظهور اندیشه و تربیت غلط، انسان به رشد و کمال حقیقی نمی‌رسد. بنابراین در این تحقیق ضرورت بررسی مبانی انسان شناسی تربیت فردی از دیدگاه صحیفه سجادیه حاصل شد که به شیوه‌ی کتابخانه‌ای جمع‌آوری اطلاعات کرده و به روش توصیفی و گاهی تحلیلی با هدف معرفی عوامل موثر بر تربیت فردی از دیدگاه صحیفه سجادیه انجام شد. با بررسی‌های انجام شده مشخص شد که امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه به مبانی انسان شناسی چون خداجویی، کمال جویی، مختاربودن انسان، کرامت انسانی، اصالت و جاودانگی روح، خودآگاهی، مسئولیت پذیری، رابطه دنیا و آخرت، باور به وحی و نبوت اشاره می‌فرمایند: عدم شناخت صحیح هر یک از این مبانی انسان شناسی باعث طرد شدگی فرد از اسلام و عدم تربیت صحیح فردی و به طبع آن عدم تربیت مناسب اجتماعی فرد می‌شود.

کلید واژه: انسان، انسان شناسی، تربیت، صحیفه سجادیه، مبانی انسان شناسی.

^۱ فروغ قاری زاده، طلبه سطح دو، موسسه عالی حضرت زینب (سلام الله علیها)، شهرستان رفسنجان.

مقدمه

یک مربی اگر بخواد یک تربیت صحیحی داشته باشد؛ باید اول مبانی تربیتی را بشناسد. مبانی شامل سه اصل: ۱. مبانی انسان شناسی؛ ۲. مبانی هستی شناسی؛ ۳. مبانی خداشناسی است. محقق در این تحقیق به دنبال مبانی انسان شناسی است، پس باید اول بداند انسان چه خصوصیات دارد و چه مبانی باید در تربیت انسان در نظر بگیرد.

یکی از مبانی که محقق باید در نظر بگیرد، اصل بر کرامت انسانی است؛ دوم این که انسان مختار است مجبور نیست در کارش؛ سوم این که انسان دارای صفات خوب و بد است؛ که یک مربی باید نسبت به مربی خود این مبانی متعدد را بشناسد. مثل اختیار انسان، اراده انسان، انسان دارای نقاط قوت و ضعفی است و در تربیت اصل بر کرامت انسان است.

انتخاب صحیفه سجادیه بخاطر اینکه امام سجاد (علیه السلام) یکی از دوران‌هایی بود که از لحاظ تربیتی اسلام داشت پسرفت می‌کرد؛ چون عشرتکده‌ها زیاد شده بود، میسگساری زیاد شده بود و حاکمانی در رأس قدرت بودند که خودشان دچار فساد اخلاق بودند و این تربیت انسان‌ها را دچار خدشه می‌کرد.

امام سجاد (علیه السلام) باتوجه به شرایط شان از لحاظ سیاسی نمی‌توانستند در جمع مردم باشند و با مردم ارتباط داشته باشند. مجبور بودند مباحث تربیتی را در قالب دعا بگویند. لذا خیلی مباحث تربیت را هم در قالب دعا آوردند و محقق می‌خواهد مبانی انسان شناسی را از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) بررسی کند که یک معصوم است و از لحاظ تربیتی هم باتوجه به شواهد تاریخی خیلی در مردم زمان خودش تاثیرگذار بوده است. او می‌خواهد مبانی تربیتی را از دیدگاه ایشان بررسی کند که قابل تطبیق بر حال حاضر است؛ اگر بخواهیم انسان‌ها را تربیت کنیم، باید این مبانی را در تربیت خودمان اصل قرار دهیم یعنی کنارگیری از این مبانی هست تربیت را دچار مشکل می‌کند و باعث می‌شود تربیت صحیح صورت نگیرد.

اما در مواردی هم انسان در مسیر حرکت به سوی رشد دچار انحراف می‌شود و در چنین صورتی وظیفه‌ی بازسازی و انتخاب الگو را دارد. سخنان ارزشمند امام سجاد (علیه السلام) می‌تواند الگوی مناسبی در این جهت باشد. اما در جامعه مدرن امروزی، با وجود تکنولوژی‌های پیشرفته مسائل فردی و اجتماعی بسیاری دامن‌گیر افراد است که باعث گرایش و تعلقات غیر واقعی برای آنها شده است که زمینه سازی برای عدم تربیت صحیح افراد می‌باشد. بنابراین در این مقاله محقق درصدد معرفی مبانی انسان شناسی تربیت فردی از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) است. تحقیقات تربیتی در این زمینه سابقه طولانی دارند و به زمان ائمه اطهار (علیه السلام) بر می‌گردند؛ چون در فلسفه وحی نیز تربیت مطرح بوده است. اما تحقیقاتی همچون ۱. کتاب تربیت از دیدگاه

امام سجاد (علیه السلام)، تالیف علی همت بناری: که نویسنده در ضمن نقل متن کلام نورانی امام در دو بخش حق والد و حق خردسال پرداخته است. ۲. کتاب بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه، تالیف علی اصغر ابراهیمی‌فر: نویسنده به برخی عناصر نظام تربیتی در بعد دینی و اخلاقی پرداخته است. ۳. پژوهش دیگر مقاله آموزه‌های اخلاق فردی در صحیفه سجادیه، به قلم طیبه مکرمی که محقق در مقاله مذکور بیان می‌کند که از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) آمادگی صحیح انسان نسبت به خویش می‌تواند در بسامان کردن اخلاق فردی نقش اساسی داشته باشد. ۴. مقاله مبانی اخلاقی در صحیفه سجادیه، تالیف منصور پهلوان، نویسنده گرایش‌ها و تعلقات انسانی را بستری معرفی می‌کند که می‌تواند شاکله اخلاقی او را سامان دهد. پژوهش‌های انجام شده به طور وسیع به مبانی تربیتی پرداخته‌اند اما هیچ‌کدام به مبانی انسان شناسی تربیت از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) نپرداخته‌اند که محقق در این پژوهش به مهمترین آنها اشاره می‌کند. همچنین به دلیل گستردگی مبانی از جهات مختلف، این موضوع پژوهش‌های بسیار دیگری را می‌طلبد.

الف) مفهوم شناسی

۱) تربیت

تربیت مصدر باب تفعیل و از ماده «ربو» و به معنای زیاد کردن، نمو دادن، وسیله رشد را فراهم نمودن و پاک گردانیدن آمده است. تربیت در اصطلاح عبارت است از فراهم ساختن زمینه‌های رشد و شکوفایی تربیت‌پذیر و رساندن او به مرحله‌ای که استعدادها و قابلیت‌هایش را بروز دهد. به عبارت دیگر، تربیت به معنای رشد و نمو و حرکت هر شیء به سمت هدف و غایتی است که آن شیء کمال خود را باز می‌یابد.^۱

تربیت در لغت یعنی «پرورش دادن و نیروی بالقوه را به فعلیت رساندن، که این وظیفه هر فرد است که باید خود و دیگران که در حوزه تسلط او هستند را تربیت نماید» و همچنین به معنای پروردن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن، پرورش.^۲

۱. صانعی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۱۱.

۲. مصباح، نقش تقلید در زندگی انسان، ص ۳۷.

۳. بانکی‌پورفرد، تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، ص ۵۴.

۴. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۳۹۹.

۵. معین، لغت نامه، ص ۳۶۳.

(۲) صحیفه سجاده

صحیفه در لغت یعنی نامه، کتاب، ورق، که در اینجا منظور کتاب صحیفه سجاده است که شامل ادعیه وارد شده از حضرت امام سجاد (علیه السلام) می باشد.^۱

(۳) کمال

واژه کمال از «ک م ل» مشتق شده است و در لغت به معنای تمام شدن، کامل شدن و اتمام آراستگی صفات است.^۲ از این رو می توان گفت: کمال، صفتی وجودی است که یک موجود به آن متصف می شود.^۳ و زمانی که شیئی در جهت عمودی بالا رود، می گویند کمال یافت. مثلاً وقتی می گویند عقل فلان کس کامل شد یعنی عقلش یک درجه بالاتر آمده است.^۴

اما از حیث اصطلاح، می توان در تعریف جامعی بیان داشت که: کمال هر موجود به فعلیت رسیدن استعدادهای خاصی است که دستگاه آفرینش در آن به ودیعه گذاشته است و در حرکت به سوی آن فعلیت ها، هیچ نوع انحرافی از خط سیری که نظام آفرینش برای آنها ترسیم کرده، صورت نداده و هیچ مانعی در راه شتاب آنها رخ ندهد.^۵ واژه کمال با کلماتی نظیر (سعادت) به کار می رود و کمال طلبی و سعادت خواهی در انسان به عنوان یکی از گرایش های فطری و ذاتی در هر انسانی است.^۶

(ب) مبانی انسانی شناسی تربیت از دیدگاه صحیفه سجاده

حال به مبانی انسان شناسی تربیت از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجاده پرداخته می شود و باید دید، که چه مبانی در این خصوص وجود دارد و یک انسان باید برای رسیدن به تکامل چه مراحل از تربیت را بگذراند. در بحث کمال خواهی توجه به این نکته بایسته است که از ویژگی های انسان کامل، لایه لای بخش های صحیفه، فراوان یاد شده است. تفکر در محتوای این گونه دعاها، یکی از بهترین راه های شناخت ابعاد مختلف شخصیت انسان کامل و تربیت شده از دیدگاه صحیفه سجاده است. در ادامه، تنها به برخی ویژگی های انسان کامل از

۱. معین، لغت نامه، ص ۸۰۴.

۲. عمید، فرهنگ عمید، ص ۹۹۵.

۳. مصباح یزدی، خودشناسی به سوی خودسازی، ص ۲۷۷.

۴. مطهری، انسان کامل، ص ۱۰.

۵. همان.

۶. رجبی، انسان شناسی، ص ۲۲۲.

دیدگاه صحیفه سجادیه اشاره می‌شود تا نمایی کلی از انسان کامل نشان دهد و مبانی نظام تربیتی صحیفه روشن‌تر ترسیم شود.

۱. خداجویی فطری

همه ادیان الهی شرط کمال انسان را در شناخت و نزدیکی به خداوند می‌دانند، زیرا خداوند کمال مطلق است، از این‌رو ایمان به خداوند یگانه و باور قلبی به آن سبب دستیابی انسان به کمال می‌شود. انسان با شناخت خداوند در واقع به کمالات دست پیدا می‌کند و می‌تواند به کمال حقیقی خود برسد.

انسان به طور فطری به سوی خداوند یکتا گرایش دارد. البته باید مواظب بود که تأثیرات پیرامونی در طول زمان و با حوادث گوناگون، گرد غبار بر فطرت او نخواستند. امام (علیه السلام) در موارد متعددی گاهی با حمد و ثنای پروردگار و گاهی در مقام خواهش و درخواست، به خداخواهی و توحیدگرایی انسان، اشاره می‌کند.

به عنوان مثال در اولین دعای صحیفه امام (علیه السلام) پس از حمد و ثنای پروردگار یادآور می‌شود که این الله است که با قدرت و مشیت خود مخلوقات را آفرید و سپس آنان را در راه اراده و خواست خود روان گردانید و آنان را در راه محبت خود برانگیخت. در واقع در این عبارات امام (علیه السلام) به خوبی به فطرت خداجو و خداخواه انسان اشاره می‌کند. «أَبْتَدَعَ بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ ابْتِدَاعًا، وَ اخْتَرَعَهُمْ عَلَى مَشِيَّتِهِ اخْتِرَاعًا، ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ، وَ بَعَثَهُمْ فِي سَبِيلِ مَحَبَّتِهِ، لَا يَمْلِكُونَ تَأْخِيرًا عَمَّا قَدَّمَهُمْ إِلَيْهِ، وَ لَا يَسْتَطِيعُونَ تَقَدُّمًا إِلَيْ مَا أَخَّرَهُمْ عَنْهُ» «موجودات را به قدرتش آفرید، آفریدنی بی مانند؛ و آفریده‌ها را به اراده‌اش ساخت، ساختنی بی مثال. آن‌گاه، همه آن‌ها را در مسیر خواسته خود راهی کرد و در راه محبتش برانگیخت. قدرت پس رفتن، به سوی مرزهایی که آنان را از آن‌ها پیش انداخت، ندارند؛ و توان پیش رفتن به سوی حدودی که آنان را از آن‌ها پس انداخت، ندارند»^۲.

شهید مطهری تأکید دارد که مفاد عبارت آخر دعا این است که تمام این حرکت‌ها و تکاپوی خلق، چه بفهمند و چه نفهمند، در طریق محبت خداست. حتی انگیزه اصلی آن که غیر خدا را می‌جوید، جست و جوی خداست، ولی در مصداق اشتباه کرده است.^۳

^۱ دعای ۱، بند ۳ و ۴

^۲ www.Erfan.ir

^۳ شهید مطهری، فطرت، ج ۱، ص ۲۵۳

«و آن چه در دنیا و آخرت من باعث اصلاح حالم شود به من انعام فرما»^۱ و روز را تقدیر الهی (به چراغ خورشید تابان) روشن گردانید تا در طلب روزی و تحصیل معاش خلق به فضل و کرم خدا بکوشند و بدین سبب روزی از خدا طلبند و در روی زمین او سیر کنند. لذات موقت دنیا را طلب کنند و به کار ادراک لذات آخرت بپردازند که خدا اصلاح حال مردم را به هر یک از این کار دنیا و آخرت کاملاً مربوط ساخته است. (و از بندگان کار دنیا و آخرت هر دو را خواسته است.)^۲

«وَ خَلَقَ لَهُمُ النَّهَارَ مُبْصِراً لِيَبْتَغُوا فِيهِ مِنْ فَضْلِهِ ، وَ لِيَتَسَبَّبُوا إِلَى رِزْقِهِ ، وَ يَسْرَحُوا فِي أَرْضِهِ ، طَلَباً لِمَا فِيهِ نَيْلُ الْعَاجِلِ مِنْ دُنْيَاهُمْ ، وَ دَرَكُ الْأَجَلِ فِي أُخْرَاهُمْ»^۳

و روز را برای بندگان روشنی بخش آفرید تا در آن به طلب فضل و احسانش برآیند و آن را وسیله و ابزاری برای رسیدن به رزق و روزیش قرار دهند و در زمین او از پی به دست آوردن آنچه در آن سود بدون تأخیر و سریع دنیای آنهاست و نیز رسیدن به منفعت دائمی آخرتشان به راه افتند.^۴

۹. باور به وحی و نبوت

حضرت امام سجاد (علیه السلام) اعتقاد به وحی و نبوت پیامبران الهی به ویژه پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) را شرط اصلی و مهم برای انسان در جستجوی کمال می‌داند، زیرا بدون اعتقاد به وحی و پیامبران الهی شناخت خداوند میسر نخواهد شد. به همین جهت نیز آن حضرت در ابتدای اکثر نیایش‌های خود به این موضوعات اساسی که شامل نبوت پیامبران الهی به ویژه به رسالت آخرین پیامبر الهی، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) است؛ پرداخته اند:

«وَ جِبْرِيلُ الْأَمِينُ عَلَى وَحْيِكَ ، الْمُطَاعُ فِي أَهْلِ سَمَاوَاتِكَ ، الْمَكِينُ لَدَيْكَ ، الْمُقَرَّبُ عِنْدَكَ»^۵

و جبرئیل که امین بر وحی توست و در میان اهل آسمان‌هاست مورد اطاعت است؛ فرشته‌ای که در پیشگاهت ارجمند و نزد حضرتت مقرب است.^۶

^۱ دعای ۹، بند ۲۵، www.Erfan.ir

^۲ الهی قمشه ای، ترجمه صحیفه سجادیه، ص ۲۸

^۳ دعای ۶، بند ۶

^۴ www.Erfan.ir

^۵ دعای ۳، بند ۴

^۶ www.Erfan.ir

« فِي كُلِّ دَهْرٍ وَ زَمَانٍ أَرْسَلْتُ فِيهِ رَسُولًا وَ أَقَمْتُ لِأَهْلِهِ دَلِيلًا مِنْ لَدُنِّ آدَمَ إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ مِنْ أُمَّةٍ الْهُدَى ، وَ قَادَةَ أَهْلِ التَّقَى ، عَلَى جَمِيعِهِمُ السَّلَامُ ، فَادْكُرْهُمْ مِنْكَ بِمَغْفِرَةٍ وَ رِضْوَانٍ. »^۱

در هر روزگار و زمانی که رسولی فرستادی و برای مردم آن روزگار و زمان، چراغ راه و دلیل و برهان برپا کردی، از زمان آدم تا دوران محمد (صلی الله علیه و آله)، از پیشوایان هدایت و فرماندهان اهل تقوا، بر همه آنان سلام باد! خدایا! آنان را از سوی خود، به آمرزش و خشنودی یاد کن.^۲

نتیجه

این تحقیق، به منظور بررسی مبانی انسان شناسی تربیت از دیدگاه صحیفه سجادیه انجام گرفت. که در پی این جست و جو می-توان ادعا کرد که صحیفه سجادیه منبعی سرشار از معارف الهی است که می-تواند افق-های مختلفی را بر روی خواننده بگشاید. از جمله این افق ها، شناسایی مبانی انسان شناسی تربیت است.

از جمله نتایج بدست آمده در مباحث انسان شناسی، خدا جویی فطری انسان است که یکی از مفاهیم تعلیم و تربیت در صحیفه است و به صورت فطری در همه انسانها وجود دارد و امام سجاد (علیه السلام) هدف غایی تربیت را قرب الهی معرفی می کند که در پرتو خداجویی انسان خلاصه می گردد.

دیگر نتایج این تحقیق کمال طلبی انسان است که خود به دو دسته کمال معنوی و مادی تقسیم می شود و انسان به دلیل روحیه ی کمال طلبی خویش به خداوند نزدیک می شود. و از ورود انسان به خصلتهای انحرافی جلوگیری می کند.

و سومین مبنا مختار بودن انسان است که به طور مستقیم در صحیفه سجادیه در مورد آن سخن نیامده است اما در فرمایشات امام سجاد (علیه السلام) دعا هایی وجود دارد که اشاره به مختار بودن انسان دارد که اگر انسان دارای اختیار باشد وعده و وعید خداوند و آزمایش برای او معنا پیدا می کند.

^۱ دعای ۴، بند ۲

^۲ www.Erfan.ir

کرامت انسانی چهارمین مبنای انسان شناسی است؛ اگر انسان کرامت خود را خدشه‌دار ببیند، در ورطه‌ی گناه و نابودی می‌افتد. داشتن این خصیصه منجر به حریت و آزادگی و همچنین باعث تقویت تقوا می‌گردد.

مبنای دیگری که محقق به آن دست‌یافته است؛ اصالت وجود و جاودانگی روح است. در عبارات صحیفه سجادیه درخواست نیازهای معنوی انسان از وجود فرامادی و روحانی انسان برخوردار است.

ششمین دستاورد، خودآگاهی است. انسانی که از جایگاه خود در عالم هستی شناخت دارد؛ اجازه نمی‌دهد که در جایگاه مظلوم و ظالم قرار گیرد.

مسئولیت‌پذیری، یکی دیگر از این مبانی است. در بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری جایگاه ویژه‌ای دارد. این خصیصه باعث ارتباط انسان با محیط پیرامون می‌شود. در جامعه اسلامی هم یکی از ویژگی‌های انسان اخلاق‌مدار است.

دیگری رابطه دنیا و آخرت است. آبادانی دنیا و آخرت بدون آبادی دیگری ممکن نیست؛ باید کوشید که به شکل صحیح هر دو را آباد کرد.

نهمین آن باور به وحی و نبوت است. شرط اصلی و مهم انسان در جست‌وجوی کمال برای طی مسیر، اعتقاد به وحی و پیامبران الهی است.

منابع

*قرآن

*صحیفه سجادیه

منابع فارسی

- (۱) اریک فرومشروانی، علی، بررسی تطبیقی دیدگاه امام سجاد علیه السلام و سرشت انسان، (پژوهشی در خداشناسی فطری) قم، معارف
- (۲) الاهی قمشه ای، م، ترجمه صحیفه سجادیه، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ق
- (۳) امینی، ابراهیم، اسلاو تعلیم و تربیت، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۲
- (۴) بانکی‌پور فرد، امیرحسین، تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ۱۳۸۵.ش
- (۵) جمعی از نویسندگان، فلسفه احکام و تربیت، قم، پژوهش تفسیر و علوم و قران ۱۳۹۱
- (۶) خسرو شاهی، سید هادی قطب والجمالی، فرد و جامعه و فلسفه تربیتی اسلام، کلبه شروق ۱۳۹۳
- (۷) رجبی، محمود، انسان شناسی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ: ۱۸، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی/ بهار و تابستان ۱۴۰۰ / شماره ۱۲۳، ۱۳۹۲.ش
- (۸) صانعی، سیدمهدی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، بی‌جا، سناباد، ۱۳۸۰.ش
- (۹) عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، چاپ بیستم، ۱۳۶۰.ش
- (۱۰) مصباح یزدی، محمدتقی، خودشناسی به سوی خود سازی، قم، چاپ چهارم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.ش
- (۱۱) مصباح یزدی، محمدتقی، معارف قران، قم، موسسه در راه حق، ۱۳۶۸
- (۱۲) مصباح، محمد تقی، نقش تقلید در زندگی انسان، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۸۲.ش
- (۱۳) مطهری مرتضی، انسان کامل، تهران، چاپ ۳۸، صدرا، ۱۳۸۵.ش

- (۱۴) مطهری، مرتضی، **فطرت**، انتشارات صدرا، ۱۳۶۹
- (۱۵) معین، محمد، **لغت نامه**، تهران، میلاد، ۱۳۸۸
- (۱۶) مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶
- (۱۷) مکارم شیرازی ناصر، **پیام امام امیر المومنین علیه السلام**، تهیه و تنظیم جمعی از فضلاء، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۶ ه. ش
- (۱۸) مکارم شیرازی، ناصر، **دائرة المعارف فقه مقارن**، تهیه و تنظیم جمعی از فضلاء، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، قم، چاپ اول، ۱۴۲۷ ه. ق
- (۱۹) واعظی، احمد، **انسان از دیدگاه اسلام**، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴

منابع عربی:

- (۱) ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، چ ۱، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق
- (۲) تمیمی امدی، عبدالواحد، **غرر الحکم**، قم، دارالکتب اسلامی
- (۳) الحر العاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، بیروت، آل البيت، ۱۴۱۴
- (۴) مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار**، دارالکتب الاسلامیه، قم، چ ۲۵، ۱۳۱۵ ق

سایت‌ها:

Erfan.ir
makarem.ir
parsquran.com